

Н. Н. Корінний.

ПЕРЕЯСЛАВСКАЯ ЗЕМЛЯ, X — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIII ВЕКА.

Киев : Наук. думка, 1992. — 312 с.

Яскраві сторінки до літопису Київської Русі вписало Переяславське князівство, а тому не дивно, що його історія привертає останнім часом дедалі пильнішу увагу вчених як в Україні, так і далеко за її межами. На превеликий жаль, численні розвідки джерелознавців, присвячені Переяславщині, розпорошені в різноманітних вітчизняних і зарубіжних журналах та збірках наукових статей і часто-густо недоступні не тільки краєзнавцям, вчителям та працівникам музеїв, а й професійним науковцям. Тому слід тільки вітати появу фундаментальної праці, що належить перу київського історика М. М. Корінного. Копітка багаторічна робота вченого завершилася ліквідацією ще однієї лакуни в історії Русі X—XIII ст.

Необхідність такого дослідження важко переоцінити, оскільки після монографії В. Г. Ляскоронського (1897 р.) з історії Переяславської землі не було жодної узагальнюючої праці, тоді як, скажімо, Галицько-Волинської, Київської, Полоцької, Ростово-Суздальської, Новгородської земель лише за останній час видано по кілька. З південноруських князівств тепер лише Чернігівське чекає на свого дослідника.

Книга М. М. Корінного — це, по-перше, багатопланове наукове дослідження, підготовлене на основі комплексного аналізу всіх наявних джерел; по-друге, в ній, що дуже важливо, висвітлюються практично всі аспекти життєдіяльності феодальної області. Природно, що праця розрахована насамперед на фахівців-істориків. Однак усі, кого цікавить початковий період української історії, можуть почерпнути в ній необхідну інформацію. Вона доступна для широкого читача, не переобтяжена надмірною деталізацією викладу, читається легко й з інтересом.

Вчений користується найновішою методикою дослідження так званих «земельних» тем, розробленою його авторитетними попередниками з цієї проблематики — І. П. Крип'якевичем, П. П. Толочком, Л. В. Алексеєвим, В. А. Кучкіним та ін. Спираючись на досягнення джерелознавства, нове переосмислення писемних джерел, а також дані допоміжних історичних дисциплін, М. М. Корінний розкриває різноманітні аспекти етнічної, політичної, воєнної, соціально-економічної історії князівства, показує його досягнення в галузі економіки й культурного розвитку.

Праця відкривається коротким вступом, в якому автор обґрунтовує актуальність монографічного дослідження, його хронологічні рамки, ставить конкретні дослідницькі завдання.

Перший розділ розпочинається історіографічним оглядом, в якому автор характеризує доробок найвизначніших дослідників Переяславської землі. Очевидно, обмежений обсяг монографії не дав йому можливості зробити цей розділ достатньо повним. Тільки цим можна пояснити відсутність у ній докладного переліку великої кількості краєзнавчої літератури, в якій трапляються цінні спостереження джерелознавчого характеру, описано народні повір'я та обряди. Досить поверхово охарактеризовано й праці спеціалістів у галузі допоміжних історичних дисциплін, зокрема О. С. Стрижака, П. О. Раппопорта, В. П. Деркевича та інших.

Лаконічним і стислим є огляд джерел, які вчений використовує в своїй праці. Їх характеристику здебільшого подано в розділах, що виправдано з міркувань залобігання зайвим повторам. Саме цим у свій час, як відзначали рецензенти, зловживав В. Г. Ляскоронський.

З великим інтересом читаються наступні розділи монографії. Слід відзначити, що автор не констатує сліпо факти з літописних рядків, а, спираючись на досягнення сучасного літописознавства, заглиблюється в їхню суть, піддає сумніву окремі «усталені» інтерпретації подій і явищ давньоруської історії, висловлює оригінальні думки та гіпотези. При цьому він не обійшов увагою найскладніші проблеми, зокрема такі, як вкрай запутане питання про розселення слов'ян на Східноєвропейській рівнині, генезис української народності, взаємовідносини Південної та Північно-Східної Русі у великокнязівські часи та в період феодальної роздробленості тощо.

У найскладнішому, на наш погляд, другому розділі автор на основі комплексу джерел по-своєму «розрубав» давній «гордіїв» вузол — проблему «откуда есть пошла Русская земля». М. М. Корінний досить переконливо показав тенденційність постановки цього питання вже в давньоруській історіографії. Спроби князівських літописців довести споконвічність походження «Польської землі» до Середнього Подніпров'я, як й інтерполяція з «Руською землею», мали на меті фальсифікувати історію краю. Водночас автор виклав своє бачення проблеми заселення слов'янами території сучасної України, а також формування їх нової гілки — українства, яка, однак, заявила про себе на повний голос лише у пізньому середньовіччі. Втім ці міркування є досить дискусійними.

Очевидно, наукова гіпотеза дослідника про поляно-улицьку етно-територіальну належність підоснови Переяславської землі має бути доведена насамперед археологами. Знайти, крім писемних, етнографічних та фольклорних фактів, переконливі матеріальні докази зворотної міграції слов'ян з Подунав'я на Дніпровське Лівобережжя і далі на північний схід є першорядним завданням як української, так і російської археологічної науки.

Найоб'ємнішим і найтрудомісткішим видається третій розділ монографії, на який припадає майже одна шоста частина обсягу всієї праці. Тут досліджується генезис території Переяславського князівства, його кордони, а також тимчасові держання переяславських князів за межами так званої «Руської землі» (у вузькому розумінні цього терміна). Проблему формування основної території Переяславської землі в свій час порушували В. Г. Ляскоронський, О. М. Андріяшев, А. М. Насонов та О. К. Зайцев. Проте їхні висновки щодо північних, східних та південних кордонів волості спростовуються М. М. Корінним.

Дослідження історичного розвитку й занепаду Переяславської землі в X—XIII ст. здійснене автором на широкому історичному і географічному тлі, що допомагає чіткіше зрозуміти причини й механізми феодального дроблення Русі та приреченості «імперії Рюриковичів» на занепад у XII—XIII ст. Важливим підтвердженням значення й місця князівства у давньоруській історії є показ тимчасових держань переяславських князів. Саме з цих сюжетів стає зрозумілим, звідки переяславські князі черпали матеріальні ресурси на численні походи в Половецький степ, а також значне будівництво міст, оборонних об'єктів та культових споруд у другій половині XI — першій половині XII ст. Водночас викликає подив, як М. М. Корінному вдалося «загубити» Рязань, яка в 1133—1134 рр., за свідченням В. М. Татищева, також потрапила в короткочасну залежність від переяславського князя Вячеслава Володимировича, за що останній дістав «догану» від великого київського князя Ярополка. Слід також дорікнути досліднику за певну схематичність у висвітленні внутріполітичної історії князівства. Автор уникнув опису й цілого ряду зовнішньополітичних подій, які

відбувалися за участю переяславських князів на Волині та в Галицькій землі.

На наш погляд, досить повно дослідив М. М. Корінний суспільно-політичний лад князівства — організацію князівської влади, діяльність ради знаті, а також народного віча. Оригінальним слід вважати й параграф, присвячений переяславській єпископії.

Важливим для розуміння значення Переяславського князівства в давньоруській історії є п'ятий розділ, в якому розповідається про титанічні зусилля населення краю на чолі з кращими представниками місцевої знаті в організації оборони Русі від численних нападів половецьких орд. Якщо описані М. М. Корінним війни переяславців з половцями більш-менш відомі з праць його попередників, то аналіз оборонної системи князівства зроблений дослідником уперше. Це дало можливість пролити світло на причини, напрямки й конкретні шляхи половецької експансії на Дніпровське Лівобережжя, а також висвітлити заходи, що вживалися переяславськими князями для протидії цим нападам. Карти найважливіших походів руських князів у степ значною мірою орієнтують читача у просторі. Автор певною мірою зачіпає й тему «змійових валів» регіону, хоча відчувається брак археологічних джерел для переконливої аргументації ним висновків про багаторазове використання цих споруд для позначення рубежів князівства. Більше того, дослідник помилково вважає, що всі вали, в тому числі й п.р. Орелі, належать до типу «змійових» (с. 111). Археологічні й архівні дані свідчать, що саме ці вали, які В. Г. Ляскоронський безпідставно вважав «змійовими», насправді є фланговими відгалуженнями так званої «української лінії» 1735 р.

Коротко, проте переконливо висвітлено природно-географічні умови, в яких жив і трудився люд Переяславщини. М. М. Корінний змістив у книжці, на наш погляд, досить цінну карту природних умов південно-східного регіону Русі, реконструйовану ним на основі літописних повідомлень, а також пізньосередньовічних (в тому числі й картографічних) джерел.

Цікавим є матеріал про чисельність, етнічний склад та розміщення населення краю, доповнений археологічною картою. На останній позначені всі відомі на сьогодні неукріплені населені пункти, а також городища досліджуваної доби. Незрозуміло тільки, чому на карті не позначено місцезонавання давньоруських могильників, досить докладно досліджених М. О. Максимовичем, Д. Я. Самоквасовим, В. М. Щербаківським, О. П. Моцею та іншими вченими, на матеріали розкопок яких посилається М. М. Корінний. Висновки автора про чисельність населення на основній території Переяславської землі (120 тис. чол.) та самого Переяслава (11,5 тис. чол.), на наш погляд, належним чином аргументовані.

Цілком справедливо окремий параграф у цьому розділі присвячено містам Переяславської землі (в тому числі й стольному граду), що, на превеликий жаль, ще недостатньо досліджені археологами. Цей факт, безперечно, негативно позначився на якості аналізу топографії та економіки міст Лівобережжя. Проте автор не є археологом і тому слід вітати вже те, що він зумів досить повно зібрати й належним чином використати ті незначні матеріали, які є нині в розпорядженні археологічної науки та які люб'язно передали йому колеги для публікації.

Параграф доречно доповнюється таблицями локалізації та походження топографічних назв досліджуваної території. Щоправда, з окремими визначеннями автора важко погодитися. Так, на наш погляд, немає достатніх підстав вважати, що на Дніпровському Лівобережжі в давньоруські часи існувало два міста Воїня. Непереконливим є вказане М. М. Корінним місцезонавання половецьких міст Шаруканя, Баліна й Сугрова. Очевидно, він навів його під впливом розробок

К. В. Кудряшова, не врахувавши відомої розвідки І. Г. Добродомова та В. А. Кучкіна «Етимологія і старі географічні об'єкти» (див.: «Топонимия на службе географии». — М., 1979. — С. 157—163). У ній Шарукань аргументовано ототожнюється із Змієвом і заперечується факт існування в Переяславській землі м. Оброва, наведеного в таблиці локалізацій М. М. Корінним. Для уточнення місцезнаходження літописної Біловежі слід було б взяти до уваги нову розвідку В. П. Коваленка та Ю. М. Ситого, вміщену у збірнику «Археология славянского Юго-Востока» (Воронеж, 1991. — С. 59—65).

Негайного розв'язання серед порушених у названому розділі питань потребує проблема передісторії Переяслава. Це знову ж таки залежить від археологів, оскільки жодної надії на виявлення нових писемних джерел немає. Рецензент цілком поділяє думку автора про те, що з'ясування проблеми походження міста на Трубежі пролеє світло на цілий ряд інших питань, зокрема щодо етнічної підоснови, віку та міграції слов'ян на Дніпровське Лівобережжя, етногенезу української й російської народностей тощо. Археологам же розпочинати слід з визначення часу спорудження комплексу «змійових валів» у районі Переяслава.

Значне місце в монографії відведено висвітленню господарського й економічного розвитку Переяславської землі, її широких торговельних зв'язків. Привертає увагу вміщена в ній карта шляхів сполучень та грошового обігу, а також те, що розділ досить повно ілюстрований. Надзвичайну цінність мають відомості про топографію знахідок скарбів та поодиноких монет (табл. 3) — найбільш повне зведення такого плану стосовно Дніпровського Лівобережжя.

У праці ґрунтовно висвітлюється культурний розвиток феодальної області, зокрема в добу її піднесення, що припадає на XI — першу половину XII ст. Це — один з найзмістовніших її розділів. Як свідчить дослідник, умови для нього в Переяславській землі були несприятливими. Однак, коли Давньоруська держава була порівняно єдиною, Переяславське князівство відшукувало можливості не тільки для оборони своїх кордонів, а й для піднесення освіти, містобудування, кам'яного зодчества, монументального та прикладного мистецтва тощо. Феодальна роздробленість значною мірою ослабила економічний і культурний поступ Переяславщини, стольне місто якої втратило свій престиж, ставши залежним від Київського, Чернігівського та Володимиро-Суздальського князівств.

Підсумовуючи, слід сказати, що загалом пропоноване дослідження, безперечно, збагачує українську історичну науку. Науковці, викладачі вузів, краєзнавці дістали працю з ґрунтовними історичними узагальненнями. Звичайно, окремі твердження й наукові гіпотези автора можна поділяти чи не поділяти, проте його висновки не викликають заперечень.

М. П. КУЧЕРА (Київ)

Я. Є. Боровський.

СВІТОГЛЯД ДАВНІХ КИЯН.—

К.: Наук. думка, 1992.— 173 с.

Останнім часом вивчення східнослов'янського язичества привертає дедалі більшу увагу дослідників. Це, мабуть, пояснюється, по-перше, тим, що цей період у житті східних слов'ян займав не одне століття і, по-друге, значними успіхами вітчизняної археології.